

# 'La darrera lliçó dels mestres valencians': proposta formativa de pedagogia de la memòria per a l'alumnat de magisteri

**M<sup>a</sup> del Carmen Agulló Díaz\***

## Resum

La dictadura franquista es va mantenir durant quatre dècades mitjançant la utilització, per part de l'Estat, de pràctiques repressives sistemàtiques de violació dels drets humans sobre el conjunt de la població, de la qual forma part el col·lectiu de mestres. El seu desconeixement, fruit del pacte de silenci de la transició, repercuteix en la defectuosa educació de la ciutadania. Però per construir un règim autènticament democràtic, cal una educació en la pedagogia de la memòria des de la infància, i els encarregats d'impartir-la són els mestres. D'ací la importància d'introduir-la en els estudis de magisteri, raó per la qual presentem una proposta pedagògica orientada a la formació dels docents, basada en la recuperació de les històries dels onze mestres valencians afusellats, que reposen en fosses comunes, memòria exemplar de la persecució de la dictadura sobre els educadors, compromesos amb la transformació social.

## Paraules clau

Pedagogia de la memòria, pedagogia crítica, memòria exemplar, educació en drets humans, educació per la democràcia, formació de mestres, dictadura franquista, repressió del magisteri

Recepció original: 24 de novembre de 2021

Acceptació: 15 de febrer de 2022

Publicació: 1 de juny de 2022

## La darrera lliçó del mestre i la pedagogia de la memòria

*A derradeira lecion do Mestre* és el significatiu títol d'una làmina de Castelao<sup>1</sup> dibuixada a València en febrer de 1937<sup>2</sup>. En ple conflicte bèl·lic, el polític i escriptor gallec ens mostra el cos mort d'un mestre, executat, que és contemplat amb tristor per dos nens. El seu propòsit és revelar al món la barbàrie exercida pel franquisme sobre els educadors, dels qui la seua darrera lliçó és morir per defensar la llibertat. En 1945, exiliat a Buenos Aires, pintaria un oli basat en aquesta làmina, on accentuaria en el rostre els trets del seu company el galleguista Alexandre Bòveda, afusellat a Pontevedra en 1936<sup>3</sup> com un símbol de totes les persones innocents executades pel franquisme, dins del que avui

(\*) Llicenciada en Psicologia i llicenciada i doctora en Pedagogia. Professora titular de Teoria i Història de l'Educació a la Universitat de València. Investiga la història de l'educació de les dones, la del País Valencià i la del seu patrimoni historicoeducatiu, així com la memòria històrica. És membre de l'Aula de Memòria i Història Democràtica de la Universitat de València, i vicepresidenta de la Societat d'Història de l'educació dels Països de llengua catalana (Filial de l'Institut d'Estudis Catalans). Adreça electrònica: m.carmen.agullo@uv.es

(1) Alfonso Daniel Rodríguez Castelao (Rianxo 1886-Buenos Aires 1950) va ser un polític, escriptor i dibuixant gallec. Diputat galleguista va escriure *Sempre en Galicia*, considerada una de les obres fonamentals del nacionalisme gallec. Els seus àlbums de dibuixos denuncien les condicions de vida del poble gallec. En 1939 es va exiliar a Argentina.

(2) És la làmina 3, dibuixada amb tinta xinesa, de la col·lecció Galicia Màrtir; en 1945, en Buenos Aires la transformaria en un quadre de dos metres.

(3) Alexandre Bòveda va ser afusellat el 17 d'agost de 1936 i la seua causa s'ha incorporat a la Querrel·la argentina contra los crímenes del franquismo.

denominariem pedagogia de la memòria, per la seua intencionalitat de denunciar com el franquisme continuava, avançats els anys 40, violant els drets humans.

**Figura 1. Làmina de Castelao**



A la mateixa València on Castelao va retre aquest homenatge al magisteri màrtir, el franquisme afusellaria a onze mestres valencians que serien, majoritàriament, soterrats en fosses comunes. Ells formen part dels 2.238 assassinats i soterrats pel *terror fred* de la dictadura en Paterna, considerada el «panteó d'Espanya» (Gabarda Cebellán, 2020). Un terror provocat per una repressió que es pot considerar la medul·la espinal d'una dictadura (Casanova, 2002, p. 17) que es va mantenir quatre dècades sense respectar els drets humans i exercint mesures de violència sistematitzada des de dalt, oblidades i silenciades, en gran part, com a fruit de la transició pactada.

Especialment important és el coneixement, per part dels futurs docents, d'aquesta realitat i de les conseqüències que va comportar la repressió sobre el magisteri, tant des de la vessant de la seua formació com ciutadans actius, com per la seua funció de transmissors de la memòria històrica. D'ací la proposta formativa de pedagogia crítica de la memòria per l'alumnat de magisteri que desenvolupem en aquesta contribució.

## **Pedagogia, història i memòria: cap una pedagogia crítica de la història recent**

La pedagogia de la memòria és un espai de reflexió, de discussió oberta, que facilita la transmissió d'experiències violentes del passat a partir dels posicionaments polítics del present i els desitjos de futur (Rubio, 2012, p. 385). Implica un conjunt de polítiques i pràctiques pedagògiques que fan referència a la història del passat recent en països

marcats per la violència política i la vulneració de drets humans a causa de la pervivència, durant dècades, de dictadures i/o règims totalitaris.

Afecta, per tant, a una categoria temporal, la de passat recent, que s'ha consolidat com un camp específic de la investigació històrica i social, degut a la necessitat de relatar les experiències d'extermini i violència, i de denunciar les violacions dels drets humans que, al llarg del segle xx, s'han produït per part de règims com el nazi o el feixista italià, o en països sotmesos a implacables dictadures com Argentina, Xile, Uruguai, o Espanya.

La seua finalitat és «generar en la població una consciència històrica de los crímenes cometidos por el nazismo y otros regímenes autoritarios» (Legarralde i Brugaletta, 2017, p. 1) per tal d'aconseguir que aquestes violacions i el dolor, el terror i la repressió que es produïren no es tornen a repetir, el que es coneix com la política del «*Nunca más*». La pedagogia adquireix, per tant, «el imperativo de formar sujetos conscientes de los horrores cometidos en el pasado como garantía de no repetición» (Legarralde i Brugaletta, 2017, p. 1).

Aquesta consciència de la vulneració de drets bàsics, comporta la impossibilitat de ser neutrals, i una presa de posició de denúncia i condemna obligada a l'estar basada en una doble dimensió, política i ètica (Domínguez-Acevedo, 2019, p. 255) i ser la seua finalitat la construcció d'una memòria cívica i una ciutadania democràtica. Per tant, hem de qüestionar la història oficial, que legitima l'ordre establert, i hem de rescatar les veus dels «vençuts d'ahir i els oblidats d'avui» (Cuesta, 2011), dels silenciats per haver lluitat per la defensa de les seues reivindicacions, tot i escoltant «el silenci del ausente» (Domínguez-Acevedo, 2019, p. 261).

Interrogar-nos sobre la veracitat del discurs hegemònic dels vencedors, ens obliga a relativitzar l'objectivitat de les fonts en les què, de manera majoritària, s'ha basat, és a dir, els documents oficials. Cal ara realitzar sobre ells una lectura amb una nova mirada, i afegir diverses fonts: orals, gràfiques, audiovisuals, epistolars, materials... que proporcionen diferents perspectives dels esdeveniments ocorreguts, i incloguen aspectes sentimentals i afectius, que ens permeten relacionar-los amb la vida de la ciutadania.

## **Construint una pedagogia de la memòria del magisteri a l'estat espanyol**

### **La pedagogia de la sang del franquisme**

La dictadura de Franco és l'única en Europa que va emergir d'una guerra civil, i va establir un estat repressiu amb la intencionalitat declarada de perseguir als vençuts (Casanova, 2002, p. 5) des del seu començament fins la seua finalització, quatre dècades després. Una repressió legitimada per la pròpia dictadura perquè, malgrat que el ban de l'1 d'abril de 1939 afirmava que «cautivo y desarmado el ejército rojo, alcanzados los últimos objetivos militares, la guerra ha terminado», l'estat de guerra, que la Junta de Defensa Nacional havia declarat a Burgos el 28 de juliol de 1936, va continuar vigent fins a març de 1948, finalitzada la II Guerra Mundial. La pervivència d'aquesta situació que supeditava la legislació civil a la militar, comportava el predomini de la jurisdicció militar i de l'actuació dels seus Tribunals sobre els de caràcter civil.

En aquest període milers de persones van ser processades per aquests Tribunals i es calculen unes 50.000 executades, a les que cal afegir les que ho foren durant la guerra. Per altra banda, 500.000 persones estaven empresonades i altres tantes s'havien exiliat en els primers mesos del 1939. Es tracta d'una violència sistemàtica, organitzada, exercida des de dalt, dirigida a posar en pràctica una autèntica *pedagogia de la sang i del terror* utilitzant tota mena de mecanismes repressius des dels psicològics als físics, entre els que cal fer esment dels afusellaments i les fosses comunes, dues manifestacions del clar missatge que enviava la dictadura, de por i silenci, de propòsit de paralització de les resistències que pogueren dur a terme els possibles enemics (Rodrigo, 2008, p. 73).

L'Estat es dota, doncs, del monopoli de la violència, i estableix una política de repressió i terror basada en procediments legislatius. Es parla d'un *terror fred*, administratiu, en el que es centralitza la violència per part de l'autoritat militar, al mateix temps que es propicia l'anomenada «violència des de baix» (Cenaro, 2002, p. 65), la delació i col·laboració de la població, bé com instrument de revenja, o sota el temor de ser ells els acusats. Cal fer esment que en abril de 1940 es va començar a elaborar la *Causa General*, per conèixer els delictes que van ocórrer durant la guerra, mitjançant un sistema de denúncia legal que estimulava la delació, sense tenir conseqüències per al delator encara que l'acusació es demostrara falsa. Una *Causa roja* que

[...] aireó y marcó en la memoria de muchos ciudadanos las diferentes manifestaciones del *terror rojo* durante la guerra civil. Compensó a las familias de las víctimas de esa violencia, confirmando la división social entre vencedores y vencidos. Y sobre todo se convirtió en el instrumento de delación y persecución de ciudadanos que nada tenían que ver con los hechos. (Casanova, 2002, p. 31)

Tot plegat, va articular un complex entramat legislatiu, on els Consells de Guerra, els sumaríssims d'urgència, l'aplicació de la Llei de responsabilitats polítiques o la de la repressió de la Maçoneria i el comunisme, sumen mesures sancionadores sobre els vençuts, sotmesos, en nombroses ocasions a varis expedients per les mateixes causes, aplicant-se sempre la sanció major. A més, el funcionariat va patir processos de depuració específics, amb comissions depuradores pròpies de cada cos.

### **Efectes de la pervivència del 'pacte de l'oblit' de la transició en Espanya**

Aquesta memòria històrica de la repressió i vulneració dels drets humans ha estat sotmesa a processos de modificació en la seua transmissió, diferents segons els moments històrics i les necessitats polítiques dels successius governs.

Durant la dictadura es produeix una «negació de la memòria» (1936-1977), una re-escritura des del franquisme d'una narració on es justificava la utilització de la violència per l'Estat com resposta a les accions cruels dels republicans.

La transició, per la seua part, propiciaria unes «polítiques de l'oblit» (1977-1981) que defensen una culpabilitat compartida amb l'argument que tots van realitzar actes de terror. S'equiparen les accions d'uns i d'altres i es reparteixen les responsabilitats morals entre franquistes i republicans, de manera que el discurs de «tots van ser culpables» justifica una pretesa reconciliació espontània produïda durant el franquisme, per la qual cosa no calia desenterrar el passat, ni denunciar la «inequívoca legitimación de la violencia ilegal que hicieron los principales líderes del bando franquista» (Aguilar i Payne, 2018, p. 46). No es diu que el franquisme havia derrocat un règim elegit democràticament, defensat pels republicans, i, sobretot, amaga la cruel repressió i les injustícies exercides sobre els vençuts i les seues famílies durant els quaranta anys de la dictadura.

El pacte de l'oblit de la transició, substitueix el necessari de la veritat o de la justícia, i legitima el relat de la memòria silenciada, de l'amnèsia col·lectiva, de manera que es va difondre la idea que l'oblit era l'únic camí per avançar sense violència cap a la reconciliació i la democràcia (Aguilar i Payne, 2018, p. 64), un relat de la culpabilitat compartida que es consolida en l'etapa de la «suspensió de la memòria» (1982-1996).

Aquest pacte, per tant, va tenir importants conseqüències en la cultura democràtica del país al no generar ni una condemna categòrica de la dictadura, ni una denúncia del seu aparell repressiu, en gran part format per membres d'institucions com la judicatura, la Guàrdia civil, l'església catòlica o l'exèrcit, que no volien que es feren públiques les seues accions violentes. I es va produir una absència de coneixement i condemna de la sistemàtica violació dels drets humans i dels seus protagonistes.

Però fets com l'exhumació de les fosses dels represaliats pel franquisme sotmesos durant dècades a règims successius de «silencio, indiferencia y olvido» (Aguilar y Payne, 2018, p. 129) han provocat que es pose en dubte la seua pertinència moral. Els cossos desenterrats contenen un relat, perquè pertanyen a persones amb nom, cognoms i històries pròpies, membres de famílies moltes de les quals ignoraven la seua existència o final, i han encetat un debat sobre el coneixement de la repressió, de manera que propicien un «ressorgir de la memòria» (1997) que deslegitima el discurs de l'oblit, un fet que, a més, coincideix en el temps amb les denúncies i condemnes al règim nazi i les dictadures argentina, xilena o uruguaiana caracteritzades per la violació sistemàtica dels drets humans i la utilització desafortunada de la violència.

En els darrers anys s'ha consolidat un debat sobre els beneficis de la transició pactada i els seus silencis, sobre l'eficàcia de la llei de l'amnistia de 1977 o de la falta de reparació moral dels represaliats pel franquisme. La transició feliç s'ha començat a qüestionar i s'han fet visibles els límits de la memòria consensuada, perquè, com dia Moulian, «el consenso suele ser la fase superior del Olvido» (Cuesta, 2011, p. 27).

Espanya, però, continua sent el «país de la desmemòria» (Baquero, 2019) i canviar aquest estat i construir una ciutadania democràtica, exigeix la utilització d'una pedagogia de la memòria

[...] que sitúe en el centro de la educación a la memoria, como derecho y bien común, en oposición a los totalitarismos que la niegan. La educación es acción esencial de los procesos de justicia transicional para la reconciliación y la construcción de sociedades democráticas y ciudadanías inclusivas. (Carrillo, 2020, p. 313)

En definitiva, cal conèixer i denunciar aquesta política d'extermini dels vençuts, i, per la seua influència en la formació en i de la ciutadania, detenir-nos i analitzar la violència exercida sobre el conjunt del magisteri.

### **La repressió del magisteri: dels expedients de depuració a les fosses comunes**

Sobre els mestres i les mestres, els vencedors van executar amb cura una repressió destinada a «amputar, segar, limpiar y purificar». Calia imposar una nova educació i substituir als docents identificats amb les polítiques educatives republicanes per altres d'acord amb els postulats del Nou Règim.

«Mitad monje, mitad soldado» serà l'ideal del mestre nacional-catòlic i la dictadura, front a l'intent republicà de possibilitar una formació professionalitzadora del magisteri,

que el convertia en l'ànima de l'escola, faria subsidiària aquesta capacitació professional a la identificació ideològica.

En conseqüència, tot el magisteri es veurà sotmès a diferents graus de repressió, des dels expedients de depuració, que els afectaran a tots, amb la intencionalitat de provar la seua afecció o desafecció amb el *Movimiento Nacional*, fins els Consells de guerra i les condemnes a presó o a la pena capital, que sancionaran als compromesos amb la transformació social.

L'espiral de repressió té el seu inici en el procés de depuració a càrrec de les Comissions Depuradores (CD), establertes en cada província, que van sancionar a aquells mestres que s'havien identificat amb la política educativa formadora de ciutadania de la república, però, de manera específica i intencionada, castigarien el seu compromís social, el seu intent de modernitzar la societat<sup>4</sup>. Oberts expedients i sotmès tot el col·lectiu al procés depuratiu, un 25% del conjunt del professorat estatal seria castigat amb les sancions de separació del cos<sup>5</sup>, trasllat a una altra província, trasllat dins de la mateixa província –les dues suposen diferents modalitats de desterrament– i/o inhabilitació per exercir càrrecs directius en organismes educatius o culturals (Fernández i Agulló, 1999).

La majoria de sancionats, i els de major gravetat, ho foren per càrrecs de caràcter polític, sindical, militar o religiós, mentre que els relacionats amb l'activitat professional –el fet, per exemple, de dur a terme pràctiques de renovació pedagògica– a penes apareixen esmentats com a causa de sanció. Les denúncies procedien dels propis companys, de pares de l'alumnat o de membres dels cossos repressius, que es sumaven als informes obligatoris del rector, comandant de la guàrdia civil i alcalde de la població on estava ubicada l'escola que regentava.

Es tracta, per tant, d'una depuració clarament política, on els docents són analitzats no des d'una perspectiva pedagògica, sinó ideològica. Ara bé, aquesta sanció de les comissions depuradores no era l'única que podien patir els mestres, sotmesos també als mateixos tribunals que la resta de la població, entre els que destaquen els processos sumaríssims d'urgència, sense possibilitat de defensa, duts a terme pels Tribunals de Guerra, organismes on tots els seus membres, fins i tot l'advocat defensor, eren membres de l'exèrcit franquista. Les sentències estaven dictades abans de començar el procés.

Les presons i els batallons de treball, serien algunes de les destinacions dels mestres condemnats. En alguns casos, però, la sentència va ser de pena de mort, una sanció especialment indicada per al magisteri, perquè combina els aspectes punitiu i preventiu, sancionant al culpable que es converteix en model negatiu i exemple del que li pot ocórrer al que reproduisca les seues actuacions, és a dir, una sanció dissuasiva i amenaçadora.

---

(4) Per consultar bibliografia actualitzada al voltant de la depuració del magisteri a tot l'Estat veure Agulló Díaz, M. Carmen, 2017.

(5) En molts casos s'aplicava l'article 171 de la Llei Moyano de 1857 relatiu a l'abandó del lloc de treball, que afectava de manera especial als que estaven en presó o s'havien exiliat, situacions que els impedié presentarse en l'escola.

No sabem, a hores d'ara, quants mestres van ser afusellats al conjunt de l'Estat perquè molts van ser objecte de la repressió «en calent» dels primers mesos de guerra, quan van ser freqüents les execucions o els «paseos» per grups de falangistes, sense cap procediment legal previ.

La pena de mort és una sanció penal «que supone la privación definitiva de la vida, el bien jurídico más fundamental para el ser humano» (Valiente, 2020, p. 18). Dins de l'estratègia d'extermini i control social exercida pel franquisme és la més significativa perquè no respecta el dret a la vida, el més elemental i valuós de les persones, i si l'Estat, garant del compliment dels drets, infringeix el més bàsic al decidir sobre la vida dels seus ciutadans, la protecció dels restants no té cap sentit.

L'aplicació de la pena capital de manera massiva la converteix en un instrument de repressió i terror, perquè comporta no només el major càstig físic, sinó també una important violència psicològica, que acompanya a tot el procés que transcorre entre el dictamen de la sentència i la seua execució, implicant al condemnat i a les persones més properes. Alguns condemnats, i les seues famílies, hagueren de viure mesos i anys esperant dia a dia l'indult o el «enterado» de Franco que implicava l'execució.

Una vegada executats, el fet de soterrar-los en fosses comunes, col·lectivament i sense possibilitat d'identificació, respon a una intencionalitat exemplaritzant (Ferrándiz, 2011, p. 526) que s'afegeix a l'intent de silenciar la memòria dels vençuts mitjançant la invisibilització dels seus cossos i el consegüent oblit social, polític i judicial. Es diu que les persones allí soterrades pateixen la condició de *subterrio*, una mena d'exili interior extrem, d'èxode baix terra. Les fosses comunes són, per tant, *infraloci o loci del subterrio*, espais caracteritzats per la seua càrrega simbòlica d'haver «sido testigos del grito silencioso de las prácticas represivas» (Casado-Neire, 2020, p. 49).

Les fosses han estat autèntics memorials de la por, que han contribuït, amb la seua presència, a consolidar el règim franquista, en esdevenir muts però eloqüents testimonis del destí que esperava als possibles opositors al règim.

La seua exhumació no va començar fins la mort del dictador, i seria als inicis del segle XXI quan la denominada generació dels nets de la guerra civil (Aguilar i Payne, 2018, p. 16) la va intensificar, gràcies també als avanços científics en les proves de l'ADN que permeten la seua identificació i una posterior inhumació digna en tombes, recuperant la seua identitat.

En aquests moments són nombrosos els processos d'exhumació que s'estan duent a terme al llarg de tot el territori, en un procés de rehumanització de les fosses comunes, per tal de convertir-les en llocs de memòria, d'interpel·lació del present amb el passat traumàtic (Ferrándiz, 2014, p. 191), i transformar-les en espais on es puguen elaborar de manera crítica les memòries col·lectives (González de Oleaga i Meloni, 2019, p. 6). Al mateix temps, es qüestiona el relat construït en la transició i es dona visibilitat a les demandes de les víctimes del franquisme, exigint les mateixes mesures d'esclariment de la veritat i de justícia adoptades en altres països (Aguilar i Payne, 2018, p. 16).

Fosses comunes, repartides per tota la geografia de l'Estat, que, en molts cassos, encara no han estat localitzades, impeding la visibilització dels executats. Recordem el cas del mestre Diáscoro Galindo assassinat en companyia de Federico García Lorca i del qual, en 2021, encara no se sap on reposen les seues despulles.

Aquests llocs de memòria vinculats a la violació dels drets humans són espais que han de generar un aprenentatge significatiu, de manera que ens permeta analitzar la història recent a partir d'una contextualització, «generant no a soles l'observació sinó la seua interpretació, convertint-se en "receptores de ese pasado"» (Cayo Pizarro, 2012, p. 162).

## La memòria exemplar dels mestres valencians afusellats

Al País Valencià la violència estatal exercida en exclusiva per les autoritats franquistes, va executar entre 1939 i 1956 uns 4.714 vençuts, als que cal afegir 1.165 presos que moriren en presons i camps de concentració (Gabarda Cebellán, 2020). Aquesta pedagogia del terror va actuar de manera simultània d'un modus *lògic*, eliminant les persones més destacades políticament i socialment, i d'una manera *atzarosa*, executant persones sense significació política (Espinosa, 2002, p. 115-116).

El cas dels onze mestres valencians executats és una mostra d'aquesta doble actuació. La recuperació de les seues persones, històries i magisteri, se'ns revela com fonamental en el context de recuperar el passat per tal d'utilitzar-lo en el present (Bárcena, 2011, p. 113), amb l'objectiu de treballar una memòria que no vol ser *literal*, sinó *exemplar*, ja que, mentre la literal es limita a ser el relat històric dels esdeveniments, l'exemplar es dota d'un caràcter ètic-polític al recuperar el caràcter passat de l'esdeveniment per tal de, sense abandonar la seua singularitat, transformar-lo en model per actuar en el present front a situacions noves.

Es tracta de convertir la memòria en principi d'acció per actuar en el present, de manera que s'aprofiten les lliçons de les injustícies passades per lluitar contra les que es produeixen avui (Todorov, 2000, p. 32). Cal recordar que injusts van ser els judicis, les condemnes a mort i les execucions dels nou mestres valencians afusellats a Paterna, entre abril de 1939 i agost de 1942: Vicente Altabert Calatayud, Francisco Gregori Chulià, Felipe Guarricaveitia Orero, Miguel Langa Mascarós, Salvador Mollà Garcia, José Pastor Bayarri, Germán Sanz Esteve, José Ángel Uribes Moreno i Manuel Villa Oubiña. Junt a ells també ho seria el professor d'educació física de l'Instituto-escuela de València, Vicente Talens Inglà, mentre, a Alzira, seria afusellat i soterrat en fosa comuna José Maria Morante Benlloch. (Ferrús, 2021).

Les lliçons d'aquestes injustícies, les seues darreres lliçons com a mestres, ens serviran per lluitar contra les injustícies d'avui. A través de les seues històries de vida podem recuperar els espais, els mecanismes i els executors de repressió del franquisme, construint una autèntica pedagogia de la memòria.

Mestres de diferents poblacions, treballadors de l'ensenyament en escoles rurals i de poblacions de grandària mitjana, el començament del seu procés repressiu va tenir diferents escenaris. Alguns van ser detinguts al seu propi domicili; altres quan es van presentar a l'autoritat confiat en la declaració de les autoritats franquistes que cap persona que no tinguera delictes de sang anava a ser reprimida; altres ho serien en *campes de detenció-concentració*, espais d'empresonament provisionals, habilitats de manera que amuntonats, sense condicions higièniques, patint fam i set, els detinguts esperaven que els identificaren per ser jutjats i ser condemnats o alliberats.

A l'igual que en el cas dels camps de concentració i d'extermini a països dictatorials, a l'Estat espanyol la seua existència ha estat amagada i, fins i tot, qüestionada. Van ser



nombrosos, prop de 300, els espais habilitats al llarg de tot el territori espanyol, per empresonar als detinguts, i d'ells i les seues condicions donen compte testimonis d'autors com Max Aub (2016) que ens descriu el *Camp dels Ametllers* a Alacant, un espai que, junt a Albaterra, van ser el destí obligat de les persones que, atrapades en el port d'Alacant, no van poder fugir. *Camp dels Ametllers* al que van ser conduïts J. Àngel Uribes i Vicent Talens, o el de detenció de Montegordo (Cadis) on es trobava Altabert. Altres espais es van habilitar en escoles, en antics Palaus, en domicilis particulars confiscats. Espais on començaven els episodis de la dura repressió.

Tots els detinguts van ser sotmesos a tribunals de guerra, mitjançant sumaríssims d'urgència. Acusats d'auxili a la rebel·lió, sense proves d'haver participat en delictes de sang, les sentències es basaven en la seua col·laboració o participació en els comitès municipals. Els seus judicis són una mostra de la conculcació de drets humans, en basar-se en el principi de culpabilitat i no de presumpció d'innocència, com és preceptiu en la legislació civil. Tots van ser condemnats pel delicte d'auxili a la rebel·lió, que comportava la pena capital, però mentre alguns havien tingut un destacat compromís polític, d'altres a penes col·laboraren en tasques de caràcter administratiu o econòmic amb els comitès municipals. Les seues sentències no es van dictar mai basant-se en la seua actuació directa en els denominats delictes de sang, sinó que va ser fonamentada, a l'igual que la que condemnaria a Ferrer Guardia, en la influència que, com a mestres, exercien en la població. D'alguns d'ells, a més, es recordava el seu laïcisme, practicat en les escoles, o, en el cas de Manuel Villa Oubiña, la seua llarga trajectòria en escoles, laiques i racionalistes, on havia exercit com a mestre.

Jutjats i condemnats eren conduïts a les presons. Empresonats en la Cel·lular/Model de València –un d'ells va estar al monestir de Sant Miquel dels Reis, condicionat com a presó dècades abans–, les seues infrahumanes condicions de vida han estat descrites amb precisió en textos documentals (Altabert, 2004) o novel·lats (Castelló, 1979) gràcies als quals sabem la cruel repressió física i psicològica a la que estaven sotmesos.

Des de la presó, deu foren conduïts al paredó del cementeri de Paterna<sup>6</sup>, i, una vegada afusellats, van ser soterrats en fosses comunes. La seua situació actual (setembre 2021) és representativa de la diferent casuística en què es troben les exhumacions i les corresponents identificacions: en fosa sense excavar està el mestre Francisco Gregori (fosa 126); en fase d'excavació Felipe Guarricaveitia (fosa 63), José Pastor i Vicente Talens (fosa 114), Miguel Langa i Germán Sanz (fosa 111); per la seua part Manuel Villa està en la fosa 115 que ha estat exhumada però no s'han pogut identificar les seues despulles, mentre que Salvador Mollà Garcia, exhumat de la fosa 22 ha estat identificat i està a l'espera de ser soterrat de nou. Cas destacable és el de José Àngel Uribes Moreno, soterrat en la fosa 165 en companyia del seu germà Miguel, afusellat el mateix dia, en 1942, que no serà exhumat per voluntat de la família, amb el desig que continuen junts tal i com van ser executats<sup>7</sup>. Cal dir que fins pràcticament el segle XXI no han començat les exhumacions, que han estat promogudes per Associacions de la Memòria o grups de familiars, malgrat la reivindicació social que, a l'igual que en altres països, siga l'Estat qui

(6) El mestre, José Maria Morante va ser afusellat i soterrat en una fosa comuna a Alzira, sense exhumar.

(7) Altres dos mestres van estar soterrats per les seues famílies en nínxols individuals.

se'n faça càrrec de les iniciatives i les despeses que comporten els processos d'exhumació, identificació i posterior soterrament digne.

## Formar per a transformar: una didàctica crítica de la memòria històrica en la formació del magisteri

La pedagogia de la memòria implica la necessitat d'una educació crítica, que previnga i impossibiliti futures accions contra els drets humans, que eduque en el «nunca más» i facilite una acció transformadora. La història que ensenyem no pot ser, per tant, consensuada, neutral, sinó problematitzadora, que plantege preguntes, reptes, que obligue a trobar respostes de manera individual i col·lectiva, que es centre en la justícia i que denuncie l'existència de la vulneració de drets i desigualtats al temps que elabora propostes d'alternatives que ajuden a construir una societat democràtica sota els valors de la convivència i el respecte.

Seguint el model proposat per Sacavino (2015, p. 78-83), hem elaborat una proposta didàctica basada en els tallers pedagògics, entesos com espais d'anàlisi de la realitat i de construcció col·lectiva i conjunta de sabers, «de intercambio y contraste de experiencias para reforzar el sentido crítico, la dimensión ética y sociopolítica inherentes a la lucha por la ciudadanía y para la educación en derechos humanos». (Candau, 2013, p. 162)

El taller és una metodologia que promou la participació i la socialització dels coneixements, atorgant-li un lloc principal a la vivència de situacions concretes que li permeten, a cada persona, trobar un significat propi, amb l'objectiu final d'aconseguir un compromís social de transformació de la realitat.

Proposem, en definitiva, el taller *El magisteri durant la dictadura franquista: de la repressió sistemàtica al silenci interminable* que es desenvoluparà al llarg de set sessions, per tal de treballar la pedagogia de la memòria des d'una perspectiva empàtica, tant des dels aspectes teòrics i comuns a totes les situacions de violació dels drets humans, com dels específics, propis de la repressió exercida a l'estat espanyol, exemplificats en la que varen patir els onze mestres valencians.

### *Primera sessió: «Història i memòria. Els drets humans en la formació del professorat i l'alumnat»*

Dirigida a fer que l'alumnat compregui la necessitat de la formació en els drets humans, tant la seua pròpia com ciutadans i futurs mestres, com la del seu possible alumnat. Es tracta d'un apropament des d'una mirada internacional, recollint testimonis de diferents països amb règims dictatorials.

Conceptes a treballar	<ul style="list-style-type: none"> <li>- <i>memòria</i>, amb les seues diferents concepcions i les relacions amb l'oblit;</li> <li>- <i>drets humans</i>, aprofundint en les conseqüències de la seua violació en règims dictatorials per a la societat i les pràctiques democràtiques.</li> </ul> <p>Intentarem fer memòria de les violacions de drets humans, des d'una aproximació afectiva facilitada per la utilització d'una multiplicitat de fonts documentals, entre les que destaquem les de caràcter audiovisual, orals, gràfiques... Destacarem l'apropament a través dels testimonis d'experiències personals, en format oral, gràfic, escrit...</p> <p>Per finalitzar hem d'extraure d'aquests testimonis experiències per afirmar els drets humans en l'actualitat i construir la democràcia.</p>
Dispositius pedagògics	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Visionar, analitzar i discutir de manera col·lectiva pel·lícules i/o documentals que denuncien violació de drets humans.</li> <li>- Realització d'exposicions fotogràfiques, murals, panells que denuncien la violació dels drets humans en els països víctimes de dictadures.</li> <li>- Analitzar els testimonis escrits o audiovisuals de persones torturades i comparar-los amb les</li> </ul>

	imatges i els missatges del NO-DO. - Aproximació a la violació dels drets humans a través de cançons «de protesta».
<p><b>Segona sessió: el magisteri republicà: les llums de la república</b></p> <p>Per tal d'abastar la magnitud de la repressió exercida sobre el magisteri, cal conèixer els trets de l'educació republicana, les qualitats essencials de l'ofici de mestre i les característiques de la seua professionalització.</p>	
Conceptes a treballar	<ul style="list-style-type: none"> <li>- <i>L'escola republicana</i>: els principis constitucionals i els drets humans.</li> <li>- <i>Els mestres i les mestres</i>: qualitats i formació cultural, professional i ètica.</li> </ul> <p>Relacionar els principis constitucionals de l'escola republicana: pública, laica, activa, democràtica i solidària, amb els drets humans i comparar-los amb els de les escoles actuals. Analitzar, i discutir sobre les característiques, aptituds i valors que es requerien als mestres republicans i als d'ara. Reflexionar al voltant dels plans d'estudis de magisteri, amb una perspectiva històrica.</p>
Dispositius pedagògics	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Visionat de <i>La lengua de las mariposas</i> i <i>Misiones Pedagógicas de Val de Omar</i>.</li> <li>- Confecció d'itineraris biogràfics per reconstruir les experiències de pràctiques escolars dutes a terme pels onze mestres.</li> <li>- Anàlisi pedagògica de les seues pràctiques.</li> <li>- Comparació entre els diferents plans de formació del magisteri i l'actual.</li> <li>- Descripció de les característiques dels mestres republicans, des d'una perspectiva pedagògica-professional, política i social.</li> <li>- Cerca i anàlisi de documents gràfics de premsa, revistes... de l'època per tal d'apropar-se a les activitats i expressió personal dels mestres i les mestres.</li> </ul>
<p><b>Tercera sessió: l'inici de la repressió: els camps de detenció/concentració</b></p> <p>La repressió començava amb la detenció de l'acusat. En nombroses ocasions es conduïa a <i>camps de detenció</i>, on l'estada depenia de la seua qualificació. Són conegudes les experiències dels camps d'extermini però no les dels de detenció a l'estat espanyol.</p>	
Conceptes a treballar	<ul style="list-style-type: none"> <li>- <i>Camps de detenció, de concentració i d'extermini</i>: semblances i diferències, la vida dins dels camps.</li> </ul> <p>Treballarem la diferència entre camps de detenció, de concentració i d'extermini, i aprofundirem en les característiques de cadascun i les seues finalitats, analitzant i reflexionant al voltant d'exemples de cada tipologia. Dels camps d'extermini: Auschwitz (Polònia), Mauthausen (Àustria), Ravensbrück (Alemanya); de camps de concentració: Argelès-sur-le-mer (França), i Camp Morand en Boghari (Algèria) i de camps de detenció: Albatera, Camp dels Almetllers. També ens ocuparem dels espais de detenció: escoles, Palaus, habitatges confiscats...</p>
Dispositius pedagògics	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Ubicació geogràfica dels camps de diferent tipologia. Per quines raons s'hi ubiquen?</li> <li>- Reflexions al voltant de les circumstàncies de detenció i conducció als camps com violació de drets humans.</li> <li>- Itineraris des de llocs de detenció fins els camps.</li> <li>- Particularitats dels detinguts en cada camp: polítiques, religioses, sexe, professió...</li> <li>- Descripcions de les condicions de vida: habitatges, menjar, treballs, comunicacions, vestit (uniformes?), marques...</li> <li>- La pràctica de tortures en els espais de detenció com mecanisme per traure informació.</li> <li>- Possibilitats d'eixida: fugir, condemnes...</li> <li>- En quin estat es conserven? Són llocs de memòria?</li> <li>- Anàlisi mitjançant pel·lícules, testimonis personals, documents gràfics, epistolars...</li> </ul>
<p><b>Quarta sessió: la repressió exercida a través de l'aparell legislatiu</b></p> <p>Coneixement i anàlisi de tots els mecanismes que conformaven l'aparell legislatiu, utilitzats per la repressió; dels recursos jurídics que va utilitzar el franquisme, que perllongava la jurisdicció militar i els temps de guerra fins 1948, nou anys després de la finalització del conflicte bèl·lic en termes d'enfrontament armat, infringint tota la normativa jurídica de drets humans.</p>	
Conceptes a treballar	<ul style="list-style-type: none"> <li>- <i>presumpció de culpabilitat</i> front al dret de la presumpció d'innocència.</li> <li>- <i>indefensió dels acusats</i>, vulnerant el dret a una defensa justa.</li> <li>- <i>il·legalitat de l'actuació dels tribunals</i>.</li> </ul>
Dispositius pedagògics	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Lectura d'expedients de Consells de guerra i els sumaríssims d'urgència: instrucció per part de l'auditor, acusació col·lectiva, actuació del proposta de sanció. Reflexió sobre els mecanismes utilitzats i les sancions imposades.</li> <li>- Lectura d'expedients del Tribunal de responsabilitats polítiques: finalitat i conclusions.</li> </ul>

	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Lectura d'expedients del Tribunal per la repressió de la Maçoneria i el comunisme: per quina raó hi ha un tribunal especial per aquest dos càrrecs.</li> <li>- Què és la Maçoneria? Trajectòria històrica, importància en la república, continuïtat en el moment actual.</li> <li>- Persecució dels comunistes, raons específiques.</li> <li>- Lectura d'expedients de depuració del magisteri: quines persones formaven la comissió, procediment, informes, denúncies, plec de càrrecs, proposta sanció.</li> <li>- Anàlisi de les sancions i correlació amb els càrrecs.</li> <li>- Diferències per raó de gènere.</li> <li>- Anàlisi de la Causa General: mecanisme repressiu que infringeix els drets humans, persones que delaten, col·laboracionisme, violència des de baix. Falsedat de testimonis.</li> </ul>
<p><b>Cinquena sessió: les presons, llocs de la memòria i la repressió per gènere</b></p> <p>Tots els mestres que ens acompanyen en aquesta pedagogia de la memòria són homes, però cal introduir una anàlisi marcada per la variable gènere, per reflexionar al voltant de l'existència de la repressió exercida sobre les dones i les semblances i diferències amb la dels homes.</p> <p>Una diferenciació que es manifesta en la segregació existent en els espais de reclusió, les presons, autèntics llocs de la memòria.</p> <p>Aquesta sessió té continuïtat en la següent, amb una visita a una de les presons on van estar reclosos els mestres abans del seu afusellament.</p>	
Conceptes a treballar	<ul style="list-style-type: none"> <li>- les condicions de vida en les presons, comunes a homes i dones</li> <li>- la repressió específica exercida sobre les dones</li> </ul>
Dispositius pedagògics	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Cerca, exposició i anàlisi dels mecanismes de repressió exercits sobre les dones per raó de gènere: agressions sexuals (violacions), «pelades», tortures que impediè la maternitat...</li> <li>- Lectura de testimonis escrits que narren les condicions de vida de les presons: diaris, novel·les, cartes escrites des de la presó (distingint les que passaven censura de les clandestines).</li> <li>- Descobrir i analitzar les diferents maneres de comunicació que s'establien entre els presoners per burlar la censura, tant entre ells com amb l'exterior.</li> <li>- Anàlisi de les característiques diferencials de les presons de dones: la convivència amb els fills.</li> <li>- Exposició de dibuixos i pintures clandestines realitzades pels presos, com les de José Manaut Viglietti, Antonio Buero Vallejo, Agustín Ibarrola. Reflexió al seu voltant.</li> <li>- Exposició crítica de fotos en les presons: finalitats, persones que apareixen.</li> </ul>
<p><b>Sisena sessió: afusellaments i foses comunes</b></p> <p>El coneixement directe, a ser possible mitjançant una visita, dels espais memorials, genera aprenentatges significatius, al mateix temps que permet una anàlisi del passat recent «a partir de una contextualización desde los alumnos y generando una interpretación/observación de los mismos» (Erazo, 2011, en Cayo, 2012 p. 163). Els llocs amb memòria, i vinculats a la violació dels drets humans faciliten una relació empàtica, al convertir-se en espais carregats d'emocions.</p>	
Conceptes a treballar	<ul style="list-style-type: none"> <li>- <i>La pena de mort i els drets humans.</i> Arguments a favor i en contra de la pena capital.</li> <li>- <i>Les foses comunes com loci del subterráneo.</i></li> <li>- <i>Exhumar, identificar, recuperar identitats.</i></li> </ul>
Dispositius pedagògics	<p>Proposem la realització del mateix itinerari que van recórrer els mestres afusellats, des de la presó fins el paredó, i les foses on van ser soterrats; l'observació de les tasques d'exhumació que estan duent-se a terme, de manera que es conega tot el procés d'identificació i les condicions de soterrament i d'estat actual dels cadàvers.</p> <p>Per tant cal primer desplaçar-se a la presó cel·lular la Model, fent un recorregut pel seu interior que permeta comprovar les condicions dels presoners analitzades en la sessió anterior.</p> <p>Des d'allí es reproduïx en cotxe el trajecte de la presó fins el paredó, dialogant al voltant de quins serien els pensaments dels condemnats, conscients de ser el seu últim viatge.</p> <p>En el paredó s'observen les marques que romanen dels trets i els rastres de sang i s'endinsen en el cementeri on es troben les foses en distint grau d'excavació, el que permet veure les exhumacions.</p> <p>Per fi es realitzarà una lectura de les darreres cartes de comiat dels mestres afusellats, per tal d'analitzar els valors que transmeten a les seues famílies.</p>

### *Darrera sessió: proposta de reflexió*

Reflexió col·lectiva al voltant de les experiències viscudes en termes cognitius, emocionals i actitudinals, de manera que els permeta elaborar de manera conjunta una proposta d'actuació que, articulant el passat amb el present, la memòria individual i la col·lectiva, pugui promoure accions de respecte cap als drets humans en els centres docents. En resum, es tracta de dissenyar una «pedagogia de la memòria que reconega que el dret a la memòria i el dret a l'educació són interdependents». (Carrillo, 2019, p. 186)

## Conclusions

Les històries de la repressió dels onze mestres valencians, dels seus processos i de la seua execució, han estat silenciades i oblidades, a l'igual que el seu compromís amb l'escola i la transformació social, com a conseqüència del «pacte de l'oblit» de la transició.

Però malgrat que els seus cossos romanen desapareguts, sotmesos a la major invisibilitat possible, la de no poder identificar-los, cal escoltar les seues veus, i «fer-los paraula evocada en un temps» (Herrera i Merchán, 2012, p. 143) per tal que el relat de la seua repressió, dels seus testimonis, es pugui convertir en element de construcció de democràcia.

Aquesta pedagogia de la memòria s'ha d'introduir en la formació del magisteri, de manera que l'alumnat siga coneixedor del seu invisibilitzat passat recent, i, en especial, de com van afectar les dictadures als llinatges de mestres i a les seues pràctiques educatives. A més, degut a la seua responsabilitat com formadors de ciutadans, han d'aprendre a construir aquest relat de manera crítica i emancipadora, aplicant una didàctica crítica que desenvolupe «la imaginación sensible (...), manteniendo una vigilancia epistemológica y ética» (Bárcena, 2011, p. 109).

D'ací la proposta didàctica del taller, on de manera dialògica, que implica reflexionar tots plegats conjuntament i ètica, empatitzant amb els vençuts, compartint sentiments, es duja a la pràctica una anàlisi de la «memòria de la memòria» (Herrera i Merchán, 2012, p. 145), que obligue a indagar en les circumstàncies per les quals hem arribat a ser el que som en l'actualitat, i a formular una interpretació reflexiva de la història allunyada de memòries imposades. Es tracta, en síntesi de «hacer memoria, tejer ciudadanía, fortalecer identidades» (Sacavino, 2015, p. 78) de manera que tant ells com els seus futurs deixebles prenguen consciència de la necessitat del «mai més» i, com ens indicava Todorov, de ser capaços de convertir el coneixement del nostre passat de violació dels drets humans en una obligació moral de denunciar tots els que, encara avui, es continuen infringint:

Aquellos que, por una u otra razón, conocen el horror del pasado tienen el deber de alzar su voz contra otro horror, muy presente, que se desarrolla a unos cientos de kilómetros, incluso a unas pocas decenas de metros de sus hogares. Lejos de seguir siendo prisioneros del pasado, lo habremos puesto al servicio del presente, como la memoria –y el olvido– se han de poner al servicio de la justicia. (Todorov, 2000, p. 59)

## Referències

- Aguilar Fernández, P. i Payne Leigh, A. (2018) *El resurgir del pasado en España. Fosas de víctimas y confesiones de verdugos*. Madrid, Taurus.
- Agulló Díaz, M. C. (2017) «Amputar, segar, limpiar e purificar. A depuración do maxisterio durante o franquismo». *Sarmiento: Revista Galego-Portuguesa de Historia da*

- Educación*, (Universidades de A Coruña, Vigo i Santiago de Compostela), núm. 21, p. 9-30.
- Altabert Cuevas, M. (2004) *Proceso a un maestro republicano*. València, PUV.
- Aub, M. (2016) *Campo de los almendros*. València, PUV-Generalitat Valenciana.
- Baquero, J. M. (2019) *El país de la desmemoria. Del genocidio franquista al silencio interminable*. Barcelona, Roca editorial de libros.
- Bárcena, F. (2011) «Pedagogía de la memoria y transmisión del mundo. Notas para una reflexión». *Con-Ciencia Social* (Sevilla, Diada editora), núm. 15, p. 109-118.
- Candau, V.M. (2013). *Educação em Direitos Humanos e formação de professores(as)*. Sao Paulo, Cortez Editora.
- Carrillo Flores, I. (2019) «Pedagogía de la memoria para una formación práctica transformadora» en Vera Vila, J. (ed.), *Formar para transformar. Cambio social y profesiones educativas*. Granada, GEU, p. 185-188.
- Carrillo Flores, I. (2020) «Pedagogía de la memoria, derecho y bien común» a Colleldemont, E. i Vilanou, C. (Coord.) *Totalitarismos europeos, propaganda y educación. Una historia visual desde los NO-DO*. Gijón, TREA, p. 299-316.
- Casado-Neire, D. (2020) «Los lugares en tensión: hacia una búsqueda de los paisajes de muerte del franquismo». *Sociología y tecnociencia: Revista digital de sociología del sistema tecnocientífico*, (Valladolid, Universidad de Valladolid), vol. 10 (1), p. 46-71.
- Casanova, J. (2002). «Una dictadura de cuarenta años», a Casanova, J. (coord.) *Morir, matar, sobrevivir. La violencia en la dictadura de Franco*. Barcelona, Crítica, p. 3-50.
- Castelló, G. (1979) *Sumaríssim d'urgència*. València, Prometeo.
- Cayo Pizarro, I. (2012) «La pedagogía de la memoria como propuesta teórica de enseñanza aprendizaje de la historia reciente, utilizando lugares memoriales de la ciudad de Concepción». *Revista de Historia y Geografía*, (Universidad Católica Silva Henríquez Chile), núm. 27, p. 159-172.
- Cenaro, Á. (2002) «Matar, vigilar y delatar: la quiebra de la sociedad civil durante la guerra y la posguerra en España (1936-1948)». *Historia Social*, (Alzira, UNED), núm. 44, p. 65-86.
- Cuesta, R. (2011) «Historia con memoria y didáctica crítica». *Con-ciencia social*, (Sevilla, Diada editora), núm. 15, p. 15-30
- Domínguez-Acevedo, J. D. (2019) «Pedagogía de la memoria e historia del tiempo reciente: un diálogo entre la pedagogía, la memoria y la historia». *El Ágora USB*, (Colombia, Universidad de San Buenaventura), núm. 19 (1) p. 253-278.
- Espinosa, F. (2002) «Julio de 1936. Golpe militar y plan de exterminio» a Casanova, J. (coord.) *Morir, matar, sobrevivir. La violencia en la dictadura de Franco*. Barcelona, Crítica. p. 51-119.
- Fernández Soria, J. M. i Agulló Díaz, M. C. (1999) *Maestros valencianos bajo el franquismo. La depuración del magisterio, 1939-1944*. València, Institució Alfons el Magnànim.
- Ferrándiz, F. (2011) «Autopsia social de un subterráneo», *Isegoría. Revista de Filosofía Moral y Política*, (Madrid, CSIC), núm. 5, p. 525-544.
- Ferrándiz, F. (2014) *El pasado bajo tierra: Exhumaciones contemporáneas de la Guerra Civil*. Barcelona, Anthropos.
- Ferrús, W. (2021) *Afusellats, Mestres i republicans*. València, Ed. Perifèric.
- Gabarda Cebellán, V. (2020) *Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)*. València, PUV.

- González de Oleaga, M. i Meloni, C. (2019) Presentació del monogràfic «Topografías de la memoria: de usos y costumbres en los espacios de violencia en el nuevo milenio». *Kamchatka, revista de análisis cultural*, (València, UV), núm. 13, p. 5-9.
- Herrera, M. i Merchán, J. (2012) «Pedagogía de la memoria y enseñanza de la historia reciente» en Jiménez Becerra, Absalón et al., *Las víctimas: entre la memoria y el olvido*. Bogotá, Universidad Distrital Francisco José de Caldas–Centro de Memoria, Paz y Reconciliación. Secretaria de Gobierno, p. 137-156.
- Legarralde, M. i Brugaletta, F. (2017) «Dossier Pedagogía de la Memoria: políticas y prácticas de transmisión del pasado reciente en Argentina». *Aletheia*, (Buenos Aires, Universidad Nacional de La Plata), núm. 7, 14, p. 1-7.
- Rodrigo, J. (2008) *Hasta la raíz. Violencia durante la guerra civil y la dictadura franquista*. Madrid, Alianza editorial.
- Rubio, G. (2012) «El pasado reciente en la experiencia chilena. Bases para una pedagogía de la memoria». *Estudios Pedagógicos XXXVIII*, (Valdivia, Universidad Austral de Chile), núm. 38, 2, p. 375-396,
- Sacavino, S. (2015) «Pedagogía de la memoria y educación para el “nunca más” para la construcción de la democracia». *Folios*, (Bogotá, Universidad Pedagógica Nacional) Segunda época, núm. 41, p. 69-85.
- Todorov, T. (2000) *Los abusos de la memoria*. Barcelona, Paidós.
- Valiente Castellanos, L. (2020) «La pena de muerte en España». *Gabilex* (Vicepresidencia Castilla-La Mancha), núm. 23, p. 16-64.

## *La última lección de los maestros valencianos: propuesta formativa de pedagogía de la memoria por el alumnado de magisterio*

*Resumen:* La dictadura franquista se mantuvo durante cuatro décadas mediante la utilización, por parte del Estado, de prácticas represivas sistemáticas de violación de los derechos humanos sobre el conjunto de la población, de la que forma parte el colectivo de maestros. Su desconocimiento, fruto del pacto de silencio de la transición, repercute en la defectuosa educación de la ciudadanía. Pero para construir un régimen auténticamente democrático, es necesaria una educación en la pedagogía de la memoria desde la infancia, y los encargados de impartirla son los maestros. De ahí la importancia de introducirla en los estudios de magisterio, por lo que presentamos una propuesta pedagógica orientada a la formación de los docentes, basada en la recuperación de las historias de los once maestros valencianos fusilados, que reposan en fosas comunes, memoria ejemplar de la persecución de la dictadura sobre los educadores, comprometidos con la transformación social.

*Palabras clave:* Pedagogía de la memoria, pedagogía crítica, memoria ejemplar, educación en derechos humanos, educación para la democracia, formación de maestros, dictadura franquista, represión del magisterio

## *La dernière leçon des professeurs valenciens : proposition formative de pédagogie de la mémoire pour les étudiants de magisteri*

*Résumé:* La dictature franquiste a duré quatre décennies à travers l'utilisation, par l'État, de pratiques répressives systématiques de violation des droits de l'homme contre l'ensemble de la population, dont fait partie le corps enseignant. Sa méconnaissance, résultat du pacte de silence de la transition, affecte l'éducation défailante de la citoyenneté. Mais pour construire un régime véritablement démocratique, une éducation à la pédagogie de la mémoire est nécessaire dès l'enfance, et ceux qui sont chargés de la transmettre sont les enseignants. D'où l'importance de l'introduire dans les études d'enseignement ; c'est pourquoi nous présentons une proposition pédagogique visant à la formation des enseignants, fondée sur la récupération des histoires des onze enseignants valenciens abattus, qui reposent dans des fosses communes, mémoire exemplaire de la persécution de la dictature sur les éducateurs, engagés dans la transformation sociale.

*Mots-clés:* Pédagogie de la mémoire, pédagogie critique, mémoire exemplaire, éducation aux droits de l'homme, éducation à la démocratie, formation des enseignants, dictature franquiste, répression des enseignants

## *The last lesson of the Valencian teachers: formative proposal of pedagogy of the memory for teaching students*

*Abstract:* Franco's dictatorship continued for four decades by means of a series of systematic repressive practices of violation of human rights implemented by the State over the entire population, of which teachers were a part. Unawareness of these practices, fruit of the pact of silence of the transition, has had repercussions for the defective education of the citizenry. However, in order to build a genuinely democratic regime, education in the pedagogy of memory is necessary from childhood, and it is teachers who are responsible for providing this. It is therefore important to introduce this subject into teacher training studies. We present a pedagogical proposal aimed at training teachers, based on the recovery of the stories of the eleven Valencian teachers who were executed and buried in mass graves, a profound reminder of the dictatorship's persecution of educators who were committed to social transformation.

*Keywords:* Pedagogy of memory, critical pedagogy, human rights education, education for democracy, teacher training, Franco dictatorship, repression of teachers